

TAHİRƏ HƏSƏNZADƏ
*Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
tarix elmləri namizədi*

QACARLAR DÖVRÜNÜN TİTULLARI

İranda Qacarlar dövrünün bir çox görkəmli şəxsiyyətləri yüksək vəzifələrə təyin olunmuş, titullara layiq görülmüşlər. İran alimi Kərim Süleymaninin «Əlqabi-ricalidoureyi-Qacariyyə» (Qacarlar dövrü görkəmli şəxsiyyətlərinin titulları) əsəri belə şəxsiyyətlərdən olan azərbaycanlılardan bəhs etdiyi üçün əhəmiyyətlidir.

Qacarlar dövrünün birinci titulu Etimadüddövlə (dövlətin güvəndiyi adam) idi və Ağa Məhəmməd şah bu titulu öz sədri-əzəmi (baş naziri) olan Hacı İbrahim Şiraziyə vermişdir. Ağa Məhəmməd şah Qacar, özünün hakimiyyətə gəlməsində müstəsnə rol oynamış İbrahim xana bu titulu verməklə Səfəvilərin ənənəsinə sadıq qaldığını göstərmişdir. Ondan sonra hakimiyyətə gəlmış Fətəli şah Sahibi-Divan, Müstəfiyül-məmalik, Münşiyül-məmalik və s. keçmiş titllandan əlavə əllidən artıq titullar vermişdir. Nəsrəddin şah da bunlara Sultan titulunu əlavə etmişdir.

Əmini-divan titulu dörd şəxsə verilmiş, bunlardan biri də Ağa Bəhrəm Xacə Qarağışdır. O, Fətəli Şah Qacar dövrünün mötəbər şəxsiyyətlərindən biri idi. Nəsrəddin şah dövründə də nüfuz sahibi olan Bəhrəm Qrabəği Ədliyyə naziri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Onun digər bir titulu da Əmiri-Divandır. (2, s. 6, 59; 6, 47).

Cəlalaülməmalik. Bu titulun yeganə sahibi olan İrcə Mirzə (1874-1926) Fətəli şah Qacarın nəticəsidir. O, məşrutə dövrünün (1905-1911)məşhur, tanınmış şairlərindən olmuşdur (2, c. I. s. 174; 6,s.55).

Həkimülməlik titulu iki şəxsə məxsusdur. Bunlardan biri Mirzə İbrahim xan Həkimi, digəri isə Mirzə Mahmud xan Bürucerididir.

Mirzə İbrahim xanın atası Əbülhəsən Həkimbaşıdır. Oğlu 1894-cü ildə tibb təhsili almaq üçün Parisə getmiş və 1903-cü ildə Tehrana qayıtdıqdan sonra Müzəffərəddin şah Qacarın həkimbaşısı təyin olunmuşdur. Avropa səfərlərinin eksəriyyətində müşəyiət etmiş İbrahim xan bu zaman Həkimülməlik tituluna layiq görülmüşdür. Mirzə İbrahim xan həkimlikdən əlavə ömrünün sonlarında bir çox vəzifələrdə çalışmışdır. O cümlədən: Milli Şura məclisinin əvvəlinci çağırışında (1906) Tehran əhalisinin, ikinci çağırışında isə (1909) Azərbaycan əhalisinin vəkili olmuşdur. O, Mirzə Həsən xan Müstəfiyüməmalikin yaratdığı hökumətdə (1909) Maliyyə naziri, Məhəmmədəli xan Sipəh-saları-əzəmin hökumətində (1911) Elmlər və Vəqflər naziri, sonralar Maliyyə naziri vəzifəsinə yüksəlmış, 1917-ci ildə Məclisin 4-cü çağırışında Demokrat partiyasını təmsil etmişdir. Həkimülməlik İbrahim xan üç dəfə Qacar dövlətinin Baş naziri olmuşdur. (2, c. I, 8-10; 6, 61)

Həkimülməlik titulunu almış digər həkim Mirzə Mahmud xan Mirzə Əlinəqinin oğludur. (?-1903) O, bir müddət Nəsrəddin şah Qacarın Avropalı həkimi Tolozonun yanında çalışmış, ondan tibb elmini öyrənmişdir. Mirzə Mahmud xan h.q. 1303-cü (1885-1886) ildən vəliəhd Müzəffərəddin Mitzənin həkimlərindən biri olmuşdur. Müzəffərəddin şah səltənət taxtına əyləşdikdən sonra (1896) onu da saraya aparmışdır. O saraydan azad edildikdən sonra Gilana getmiş, əyalətin hakimi kimi çalışmışdır. Mirzə Mahmud xan Rəştə olarkən qəflətən dünyasını dəyişmişdir. Tarixçi-coğrafiyasunas alim, marağlı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənə onun birinci titulunun Müşirülütəbba, Mehdi Bamdad isə Müşirülhükəma olduğunu yazar. (2, c. 4, 38; 6, 62).

Həkimbaşı tituluna layiq görülmüş Mirzə Nəzərəli Ağa Məhəmmədin oğlu olub, əvvəller tibb təhsili almaqla məşğul olmuş, 1824-cü ildə Fətəli şah Qacarın nəvəsi Abbas Mirzə Naibüssəltənənin oğlu Məhəmməd Mirzənin (sonralar Məhəmməd şahının-H.T) həkimi və həmsöhbəti olmuşdur. O, eyni zamanda Həmədan hakimi idi və 1824-cü ildə Məhəmməd Mirzənin ayağında olan yaranı müalicə edərək sağalmış, ona Həkimbaşı titulu verilmişdir. (2, c. 4, 290-293; 6, 62).

Sərdari-əşair (tayfa komandanı) titulunu almış İsmayıł xan Qaşqayı (1252-1311) 1873-1932) Darab xanın oğludur. O, Qaşqay elinin başçısı olmuşdur. Millətlərarası müharibələr zamanı ingilislərlə onun münasibəti həmişə pis olmuşdur. Çünkü bu müharibələrdə onların ikili siyasetini başa düşürdü. İsmayıł xan ingilislərin əli ilə zindana salmış və xurşidi 1311-ci /1932-ci ildə, 59 yaşında orada vəfat etmişdir. (2, c. 1, 138; 6. 78-79).

Sərdari-küll Həsən xan Əfşar (?-1336/1918) adyutantbaşı Allahyar xanın oğludur. O, Seyfüssəltənə və Vəziri-nizam titullarına da malik idi. (6, 79; 2, s. 4, 65-66)

Sərdari-müəyyəd (qudrətli komandan) Fətulla xan Müqəddəm Marağei (1845-1927) Nəsrəddin şah dövrünün hərbi xadimi olub, general İskəndər xanın oğludur. O, Zəfərüddövlə tituluna da layiq görülmüşdür (2, s. 5, 173; 6,79).

Sərdari-milli Səttar xan (1867-1914) təbrizli Hacı Həsən Qaracadağının oğludur. Təbrizdə məşrutə inqilabı baş verən zaman (1905-1911) bu hərəkatın rəhbərlərindən biri olmuşdur. Məhəmmədəli şahın əmri ilə Milli Şura Məclisi topa tutulduqdan və azadlıq tərəfdarları möglüb edilərək əzildikdən sonra o, Təbriz üsyancılarının müqavimətini təşkil etmişdir. 1911-ci ildə hökumət qüvvələri mücahidləri tərksilah etmək üçün Tehranın Atabəyi-Əzəm parkına hücum edən zaman Səttar xan ayağından yaralanmışdır. O, Bağır xan və digər mücahidlərlə bir il dövlətin silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərmiş, çox cəsur bir insan olmuşdur. Mehdi Bamdadın yazdığını görə Səttar xan Təbrizdə fəaliyyət göstərən Şeyxiyyə firqəsinə daxil olmuş və Mirzə Əli Siqqatüllisəmlə birlikdə Azərbaycanda bu təriqətə başçılıq etmişdir. Hələ bundan əvvəl vəliəhd, Azərbaycan hakimi Məhəmmədəli Mirzənin adamlarına hücum etdiyi üçün onu izlədiklərindən Təbrizdən qaçmış, bir müddət keçidkən sonra qayıtmışdır. O, bir müddət yaşıdağı Təbrizin Əmirxiz məhəlləsinin kəndxudası olmuşdur (2, c. 2, 60)

Məhəmməd Qəzvini öz xatirələrində Səttar xanın sərkərdəliyi ilə onun silahdaşlarının 11 ay ərzində dövlətin 35-40 min nəfərlik silahlı qüvvələrinə qarşı qəhrəmancasına göstərdikləri müqaviməti qeyd edərək yazar ki, bu hadisə və Səttər xanın adı o zaman (1908-1909-cu illər) Avropa və Amerika qəzetlərində dərc olunaraq yayılmışdı. Həmin ölkələr öz müxbirlərini Təbrizə göndəirdi və onlar bu heyrətləndirici hadisəni təbliğ edirdilər. Təbriz üsyancıları şəhərin hökumət qüvvələri tərəfindən mühasirəsi və azuqənin tükənməsi nəticəsində ağır vəziyyətdə idilər. İngilis və rus dövlətləri bu vəziyyəti müzakirə edərək qərara gəldilər ki, rus qoşunlarından bir hissəsi Təbrizə gələrək, Culfa yolu açınlar. 1909-cu ilin 29 aprelində (1327 rəbiül-sani) general Znarskinin başçılığı ilə rus ordusu Təbrizə daxil oldu və Culfa yolu açıldı, beləliklə Təbriz şəhəri mühasirədə çıxdı, şəhərdə qarət başladı, bu zaman Səttar xan və Bağır xanın həyatı üçün təhlükə yarandığından onlar və digər azadxahlar may ayında Osmanlı dövlətinin Təbrizdəki konsullugu pənah apardı. (b. c 2, s. 61) əsərləri məşrutə inqilabının güzgüsü kimi qiymətləndirilən və maraqlı faktlarla zəngin olan Əhməd Kəsrəvi «Tarixi-məşruitiyyəti-İran» əsərində yazar: «Rus kousulu Paxitanov Səttar xana təklif etdi ki, o, rus konsulluğunun bayrağını ona göndərir ki, Səttar xan öz evinin üstündən assın, bununla da təhlükəsizliyi təmin olunsun, eyni zamanda konsul, Azərbaycanın mühafizə dəstəsinin başçısını da onu qorumaq üçün dövlətdən tələb edəcək. Səttar xan isə ona belə cavab vermişdir: cənab Baş konsul, mən istərdim ki, İran dövlətinin bayrağı altında yeddi

dövlət olsun, lakin mən özgə (biganə) bayraq altında olmaq istəmərəm. Konsul bu cavabdan heyrətə gəldi». (2, c. 2, 62).

Səttar xan və tərəfdarları Atabay parkında yerləşmişdilər. Döyüş zamanı polis qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alınmış mücahidlər itti verdilər. Bu zaman Səttar xan atılan güllədən yaralandı, güllə onun ayağından dəymışdı və təslim olmaqdan başqa çıxış yolu qalmadığından tərksilə edildilər. Mücahidlərdən otuz nəfər öldürülən, təxminən üç yüz nəfər əsir götürülmüşdü.

Səttar xan Sərdari-milli dörd ildən sonra, birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində (1914, 16 noyabr) vəfat etmiş, Tehrandan dörd kilometr aralıda yerləşən Şah Əbdüləzim yaxınlığında, Tuti bağında dəfn olunmuşdur. Bu zaman onun əlli yaşı olardı. (2, c. 2, 65; 6,80)

Sipəhsalar Mirzə Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu (?-1868) Əmir xan Sərdarın oğludur. O, Məhəmməd şah Qacar tərəfdarlarından olub, Farsda üsyan qaldırılmış hakim Hüseynli mirzəni məğlub etmək üçün göndərilən ordunun zabitlərindən biri idi. 1852-ci ildən Keşikçibəsi vəzifəsində olan Mirzə Məhəmməd xan eyni zamanda Damğan-Simnan hakimi təyin edilmişdi. O, 1859-cu ildən Qacar dövlətinin Hərbi naziri vəzifəsində təyin olunmuş və Sipəhsalar titulunu almışdır. Mirzə Məhəmməd xan 1864-cü il-də Baş nazir təyin olunmuş və 1866-ci ildən Məshhəddə Astani-Qüdsi-Rəzəvinin qey-yumluğu ona həvalə edilmişdi. Mirzə Məhəmməd xan Qacarın oğlanları Etizadülmülk və Etizadüddövlə Nəsrəddin şah Qacarın kürkənləriidilər. (2, s.3, 228-232; 6,75).

Sərdari-müəyyəd (qudrətli komandan) Fətullaxan Müqəddəm Maragei (1845-1927) general İskəndər xanın oğludur. O, Zəfərəddövlə tituluna da layiq görülmüşdür. (2, s. 5, 173; 6, 79).

Səidüssəltənə (səltənətin xösbəxti) Bu titula Hacı Fətullaxan Azərbaycanı (1288/1871-1345/1926) layiq görülmüşdür. O, Mirzə Rəfi Nizamülüləma Təbrizinin oğludur. Müzəffərəddin şah hakimiyyəti dövründə bir müddət Marağada Müqəddəm tayfasının polk rəisi olmuşdur. Elə həmin dövrə Tehran达 ticarət işləri ilə məşğul olmuş, Tehran polisinin rəisi vəzifəsi də ona həvalə edilmişdir. Buşehr hakimi olmuşdur. (2, s. 5, 174; 6, 174).

Seyfüssəltənə tituluna (səltənətin qılınıcı) iki azərbaycanlı hərbiçi layiq görülmüşdür. Bütün Qacar ordusunun adyutantbaşısı Allahyar xanın oğlu Həsən xan Əfşar (?-1336/1917) hicri 1284-cü (1867) ildə Xərraşan polkunun yavəri (mayoru) idi və 1324-cü (1406) ildə «Sərdari-küll» titulunu da almışdır. Bu zamandan etibarən o, Azərbaycanın qoşun rəisi təyin olmuşdur. Sonralar ona vəziri-nizam titutu verilmişdir (2, s. 5Ö, 65; 6, 84).

Həsən xan Əfşarın oğlu Yarməhəmməd xan Əfşar da (1297/1880-1936) Seyfüssəltənə tituluna layiq görülmüşdür. Qeyd edildiyi kimi onun atası Həsən xan adyutantbaşı və bütün ordunun sərdarı idi. Yarməhəmməd xan Əfşar təhsilini Tehran Darülfünununda və hərbi mədrəsədə almış, hicri 1326-ci (1908) ildə Azərbaycan silahlı qüvvələrinin komandanı, 1327-ci (1909) ildə isə Xorasan qoşunlarının rəisi təyin olunmuşdur. 1333-cü ildə (1915) Milli Şura Məclisinin üçüncü çağırışına vəkil seçilmişdi. O, bu titillərə da layiq görülmüşdür: Acudanbaşayı-küll, Saları-səid, Sərdari-səid, Sərdari-küll (2, s. 4, 431-432; 6, 84).

Şücaüddövlə tituluna Abbas Mirzə Naibüssəltənənin oğlu Zülfəli mirzə (?-1299 (1882) layiq görülmüşdür. O, 1272-ci (1856) ildə Mazandaran hakimi təyin edilmiş, h. 1290-ci (1873) ildə Həmədan, sonra Ərdəbil və 1296-ci (1879) ildə isə Təbriz şəhərinin hakimi təyin edilmişdir. (2, s. 5, 186; 6, 89)

Şəmsüllüləmə titulunu qəzvinli məşhur alim Şeyx Məhəmməd Mehdi Əbdürəbabadi almışdır. O, Hacı ağa Axundun oğludur. Əsrinin fazıl şəxslərindən olan Məhəmm-

məd Mehdi çox yayılmış «Nameyi-daneşvərani-Nasiri» adlı çoxcildlik kitabın və başqa kitabların yazılımasında yaxından iştirak etmişdir. Maraqlı faktdır ki, Kərim Süleymani «Əlqabi-ricali-dovreyi-Qacariyyə» kitabında «Nameyi-daneşvərani-Nasiri» ni də tarixçi-coğrafiyaşunas alım marağlı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənyə aid edir. (2, s. 4, 7; 6, 90).

Şəhabülmülk titulu almış Hacı Qulamrza xan, Hüseynxan Nizamüddövlə Şahsevən İnanlunun oğludur. Onun atası Hüseyin xan Nəsrəddin şah Qacar hakimiyyəti dövründə artilleriya rəisi idi. Qulamrza xan da gənclik illərində atasının yanında hərbi xidmətə başlamışdır. O, 1878-ci ildə Kirman və Bəlucistan, 1881-ci ildə Mazandaran hakimi təyin olunmuş, 1885-ci ildən isə artilleriya generali rütbəsinə yüksəlmişdir. Qulamrza xanın digər titulu Asəfüddövlə idi. (2, s. 3, 14-16; 6, 91).

Sahibi-ixtiyar tituluna layiq görülmüş Süleyman xan Qasımlı (?-1309/1891) h. 1245-ci ildə (1829) dövlət xidmətinə daxil olmuşdur. Hicri 1253-cü (1827-il) Herat yürüşü zamanı o, Məhəmməd şah Qacarla həmrəh idi. Süleyman xan hicri 1286-cı (1869) ilə Gürgan hakimi təyin olunmuş, h. 1296-cı (1879) ildən isə Xorasanın qoşun rəisi vəzifəsində çalışmışdır. Hicri 1300-cü (1883) ildə İranla Rusiya arasında olan Şimali Xorasan və Cürğan sərhəddinə təyin edilərək üç il müddətinə o istiqamətə göndərilmişdir. (2, s. 2, 116-118; 6, 93).

Saremüddövlə (dövlətin cəsur adamı). Bu titul Sarı Aslan, yaxud Xanbaba xan Sərdar adı ilə məşhur olan Məhəmmədhəsən xan İrəvaninin oğlu Əbülfəth xana (1848-1887) verilmişdir. Bacarıqlı hərbçi olan Əbülfəth xan Sarı Aslanın Abbas Mirzə Naibüssəltənənin qızı Mahruxsar xanım Fəxrüddövlə ilə izdivacından dünyaya gəlmişdir (2, s. 1, 51; 6, 94).

Sədrülütəbbə tituluna Mirzə Qulaməli (1212/1833-1302/1923), Mirzə İbrahim Şamlunun oğlu layiq görülmüşdür. O, əvvəllər Zəfəranlu elinin başçısı və Qoçan hakimi Əmir Hüseyin xan Şücaüddövlənin şəxsi həkimi olmuş, yeddi ildən sonra Məshədə köçərək ömrünün axırınadək, əlli il təbabətlə məşgül olmuşdur.

İran alimi Mehdi Bamdad «Tarixi-ricali-İran» adlı əsərində Mirzə Qulaməli haqqında malumat verərək yazar ki, o, Xurşidi 1212-ci ildə anadan olmuş, uşaq və gənc yaşılarında mükəmməl təhsil almışdır. Əsrinin ustادalarından ədəb, mənqul (rəvayətə əsaslanan) və məqul (əqli elmlər) elmlərini öyrənmiş, xəttatlıq sənətində də uğurlar qazanmışdır. Mirzə Qulaməlinin tibb elminin kökləri barədə məlumatı olduğundan bu elmi kamil öyrənmək məqsədilə Tehrana getmiş, bir neçə il dövrünün məşhur həkimlərindən, o cümlədən Hacı Ağababa Rəsti Məlikülütəbbənin (1872-ci ildə vəfat etmişdir), Mirzə Seyid Rza Simnani Həkimbaşı Nizamın (1886-ci ildə vəfat etmişdir) və Mirzə Əbülfəsim İsfahani Sultanülhükəmanın (1904-cü ildə vəfat etmişdir) yanında qədim tibbi öyrənərək biliyini təkmilləşdirmiştir. Onların hər birindən icazəname (vəsiqə) alıqdan sonra Sədrülütəbbə tituluna layiq görülmüşdür. Mirzə Qulaməli Tehranda olan Qoçan hakimi və Zəfəranlu elinin başçısı Əmir Hüseyinxan Şücaüddövlənin təklifini qəbul edib, onunla birlikdə Qoçana getmiş və onun şəxsi həkimi olmuşdur. O, yeddi il orada yaşamış, bu müddətdə xəstələri layiqincə müalicə etmişdir. Sonra həmişəlik Məshədə köçərək, əlli il orada təbabətlə məşgül olmuşdur və Xorasan vilayətində şöhrət qazanmışdır. Mirzə Qulam əli xoşxasiyyət, işində ciddi səylə çalışın, şıq geyinməyi sevən bir şəxs idi, o, ömrünün sonunadək Məshəddə yaşamış və 90 yaşında vəfat etmişdir (2, c. 5, 171-173; 6, 96).

Sədrüşşəra Qulamhüseyin Mirzə (1250/1834-1309/1891). Məlik İrəc Mirzənin oğlu, Fətəli şah Qacarın nəvəsidir. O, İrəc Mirzə Cəlalülməmalikin atasıdır. Özü zəmanəsinin məşhur şairlərindən olub, «Behcət» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır (6, 97).

Sədrülməmalik Mirzə Nəsrulla xan Ərdəbili (?-1272/1855-56) Qacar Səltənətinin vəliəhdı Məhəmməd Mirzənin müəllimi olmuşdur. Baş nazir Mirzə Əbülfəsəm Qaim-məqam qatla yetirildikdən sonra Hacı Mirzə Ağası, Məhəmməd şahın fərmanı ilə onun yerinə təyin olundu. Mirzə Nəsrulla xan Ərdəbili Övqaf və Vəzayif (Vəqflər və Vəzifələr) naziri təyin edildi və bu vəzifədə o, Məhəmməd şah Qacarın vəfatına qədər qaldı. Mirzə Tağı xan Əmiri-Kəbir Baş nazir olduğu zaman Tehran əhalisi böyük islahatçının əleyhinə üşyan təşkil etdi, bu üşyanda Mirzə Nəsrulla xanın da əli olduğu güman edilmişdi və o, Kirmanşaha sürgün olunmuşdur. (2, s. 4, 336; 6,98).

Sədiqi-həzrət titulunu daşıyan Mirzə Sadıq xan (?-1372/1952) Mirzə Cavad xan Müstəşarıddövlə Azərbaycanının oğludur. O, təhsilini İstanbulun Sultani mədrəsəsində almış, sonra Tehranda davam etdirmişdir. O, bir müddət Xarici nazirlikdə işləmiş, h. 1324-cü (1906) ildə Təbriz əhalisinin vəkili olaraq onları Milli Şura Məclisinin birinci çağırışında təmsil etmişdir. Mirzə Sadıq xan Azərbaycanı məşrutəçilərin rəhbərlərindən biri olmuşdur. h. 1326-ci ildə (1908) Məclis topa tutulan zaman həbs olunmuş və Şah bağında saxlanılmışdır. Tehranın fəthindən sonra Təbriz əhalisinin vəkili olaraq Məclisin ikinci çağırışına seçilmişdir. 1329-cu (1911) ildə Sipəhdarı-Əzəmin hökumətində Daxili işlər Vəziri, bir ilədən sonra Nəcəfqulu xan Səmsəmüssəltənə bəxtiyarının hökumətində Poçt və Teleqraf Vəziri təyin olunmuşdur. 1333-cü (1915) ildə Mirzə Həsən xan Müşirüddövlənin hökumətində isə Daxili İşlər Vəziri olmuşdur. O, Müstəşarıddövlə titulunu da almışdır. (2, s. 2, 166-168; 6,99)

Səniüddövlə titulunu almış Məhəmmədhəsən xan marağalı Hacı Əli xan Müqəddəmin oğludur. Tarixçi-coğrafiyaşunas alim, Qacar dövlətinin ilk Nəşriyyat naziri olmuş, dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi kimi tanınmış, Etimadüssəltənə tituluna da layiq görülmüşdür. (2, s.3, 330-347; 6, 101).

Ziyaüddövlə tituluna malik Əmanulla mirzə (1286/1869-1320/1902) Fətəli şahın nəvəsi Cavangir mirzənin oğludur. Abbas Mirzə Naibüssəltənənin nəvəsidir. O, əvvəlcə İran Kazak briqadasında zabit kimi qulluq etmiş, 1329-cu (1911) ildən isə Azərbaycan hakiminin müavini təyin edilmişdir. (2, c. 1, 164-165; 6, 101)

Ziyaüddövlə tituluna layiq görülmüş digər azərbaycanlı Məhəmməd Rəhim mirzə Fətəli şah Qacarın vəliəhdı Abbas Mirzə Naibüssəltənənin oğludur. O, uzun illər Azərbaycanın Xoy, Urmiya, Ərdəbil, Meşkin, Ərəsbaran, Xalxal, Marağa və Şapur şəhərlərinin hakimi idi. Məhəmmədrəhim Mirzə Azərbaycan ordusunun rəisi, Hərbi nazirin müavini və digər vəzifələrdə çalışmışdır. Ziyaüddövlə altmış yaşında hal-hazırda Salmas adlandırılaraq Şapurda vəfat etmişdir. (2, s. 3, 397; s. 5, 246; 6, 103).

Zəfərüddövlə titulu Fətulla xan Müqəddəm Marağiyə verilmişdir. O, general İskəndər xanın oğludur və hicri 1311-ci (1893) ildən etibarən Marağada üçüncü polkun rəisi təyin olunmuş, Müzəfərəddin şah Qacar hakimiyyəti zamanı (1896-1903) səltənət imarətləri mühafizəsinin rəisi vəzifəsi ona tapşırılmışdı. Zəfərüddövlə titulu isə ona 1311-ci (1893) ildə verilmişdir. Fətulla xan 1319-cu ildə (1901) Marağanın Müzəffər polkuna rəis təyin olunmuşdur (2, s. 5, 173; 6, 105).

Zəfərüssəltənə. Bu titulun sahibi Mirzə Fətəli Axundovun dostu və həmkarı, Fətəli şahın nəvəsi Cəlalpur Cəlaləddin Mirzənin oğlu Əzizullah mirzədir. O, əvvəlcə Nəsrəddin şah dövrünün Hərbi naziri, qəzvinli Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlənin qvardiyasının rəisi vəzifəsində çalışmış, 1304-cü (1886) ildə isə sərtipi-əvvəl (general-major) rütbəsi alaraq, Xalxala hakimi göndərilmişdir. Ərizullah mirzə 1907-ci ildə Hərbi nazir vəzifəsinə yüksəlmiş, ondan sonra Tehran hakimi təyin olunmuşdur. (2, s. 2, 325-326; 6, 105).

Zəhirüddövlə titulu Ağa Məhəmməd xan Qacarın qardaşı Mehdiqulu xan Qoyunlunun oğlu olan İbrahim xan Qacara verilmişdir. (?-1240/1824) İbrahim xan 1213-cü

(1798) ildə Fətəli şahdan İsfahan və Fars yollarının mühafizə etmək tapşırığını alaraq, ordu ilə yola düşmüş, Gəndman çəmənlilikində düşərgə qurduqdan sonra öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirmişdir. O, 1803-cü ildə Kirman hakimi təyin olunmuş və ömrünün sonuna qədər burada qalmışdır. (2, s. 1, 21; 6, 106).

Zəhirüddövlə tituluna layiq görülmüş ikinci şəxs Məhəmmədnasir xan Qacar Dəvəlu, İbrahim xan Sərdar Dəvəlunun oğludur. (?-1294/1877). O, 1277-ci (1860) ildə Xorasan hakiminin müavini və ordu komandanı təyin edilmişdir. On ildən sonra, yəni 1870-ci Qacar dövlətinin Ədliyyə naziri, 1875-ci ildə isə Xorasan general-qubernatoru təyin edilərək, Zəhirüddövlə (dövlətin köməkçisi) tituluna layiq görülmüşdür (2, s. 4, 13-25; 6, 107).

Süleyman xan Qacar Qoyunlunun oğlu Məhəmmədqasim xan Zəhirüddövlə tituluna layiq görülmüş üçüncü azərbaycanlı şəxssidir. (1247/1831-?). O, 1860-ci ildə Bağdad valisi Abdulla paşanı əzmək üçün Fətəli şah Qacarın tapşırığı ilə Məhəmmədəli Mirzə Dövlətşahla birlikdə yola düşmüşdür və əməliyyatı uğurla yerinə yetirmişdir. Sonra Fətəli şahın fərمانı ilə Fars vilayətinə göndərilmiş, yolda qəza nəticəsində həlak olmuşdur (2, s. 3, 463; 6, 106).

Əzodüddövlə: Sultan Əhməd mirzə, Fətəli şah Qacarın oğludur. (1234/1818-19-1319/1901). O, 1270-ci (1854) ildən etibarən aşağıdakı vəzifelərdə olmuşdur:

Ərdəbil və Meşkin, Bürücerd və Bəxtiyarı Məlayir və Tuysərəqan, Qaracadağ şəhərlərinin hakimi, Astani-Qüdsi Rəzəvinin qəyyumu, himayəcisi Sultan Əhməd Mirzə «məçəl Mirzə» (zəifağıla malik) adı ilə məşhur idi. Bu, belə deyildi. Əslində o, Müzəffərəddin şahın sədri-əzəmi olmuş məşhur «Tarixi-Əzədi» əsərinin müəllifidir. Bu əsər tarixi mənbə olaraq qiymətlidir və bir çox əsərlərin yazılması zamanı istifadə olunmuşdur. Belə ki, əsər Fətəli şah Qacar və onun qadınları və qızları, oğlanları, nəvələri və nəticələri haqda olan məlumatları əhatə edir, h. 1304-cü (1886) ildə yazılmışdır (2, s. 2, 73-74; 6, 109).

Əlaüddövlə titulu Məhəmmədrəhim xana, Məhəmmədhəsən xan Nəsəqçibaşı Qacar Dəvəlunun oğluna verilmişdir. Ordunun nizam-intizamda olmasını təmin etmək ona tapşırılmışdı və Xoy hökümətində bu vəzifəyə təyin olunmuşdu. Məhəmmədrəhim xan 1274-cü (1857) ildə Xarici işlər nazirliyinə daxil olmuş, dörd ildən sonra Əlaüddövlə titulunu almışdır. Bir ildən sonra isə Osmanlı sarayına fövqəladə səfir göndərilir. O, h. 1292-ci (1875) ildə Nəsrəddin şahın ilk dəfə təsis etdiyi Vəziri-Əzəm vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1298-ci (1881) ildə saray vəziri və keşikçibaşı Məhəmmədrəhim xan vəliəhd Müzəffərəddin mirzənin yanında Azərbaycana yola düşmüşdür. Həmin il ona Əmirlənizam titulu verilmişdir. (2, s. 3, 397; 6, 110)

Əlaüddövlə tituluna layiq görülmüş ikinci şəxs yuxarıda haqqında bəhs olunan Məhəmmədrəhim xan Qacarın oğlu Mirzə Əhməd xandır. (1283/1866-1329/1911) O, Nəsrəddin şah Qacar sarayının nüfuzlu əyanlarından olmuşdur. on altı yaşından şahın şəxsi xidmətçisi kimi çalışmışdır. Mirzə Əhməd xan sonralar uzun müddət Şiraz, Astarabad Kirmanşah və başqa şəhərlərin hakimi olmuşdur. O, həm də şahın Zərrinkəmər, Mehdiyyə və Mənsur atlı qvardiyalarının rəisi idi, 1323-cü (1905) ildə Tehran hakimi təyin olunan zaman amerikalı iqtisadçı Mister Şuster Tehranda dövlətin maliyyə işləri üzrə xəzinə rəisi idi. O, 1911-ci ildə maliyyə islahatı aparmaqla məşğul olduqda Mirzə Əhməd xan Şusterin bu təşəbbüsünün əleyhdarlarından biri idi. Tehran hakimi inqilab davam edən zaman (1911-ci il) Rusiya səfirliyinə gedərkən naməlum şəxsin atlığı gülə ilə qatlə yetirilmişdir, (2, s. 1, 89; 6, 110-111)

Əlaüssəltənə titulu almış Mirzə Məhəmmədəli xan, İbrahim xan Mühəndisin oğlu olub, əslİ Xoydandır. O, təhsilini Təbrizdə və Bağdadda almış, bir neçə xarici dilə yiyələnmişdi. Onun ilk dövlət qulluğu şahın adyutantının köməkçisi vəzifəsi idi. Xarici işlər

nazirliyində isə h. 1270-ci (1854) ildən çalışmağa başlamışdı və Bağdadda Baş konsulluğun əməkdaşı olmuşdur. Məhəmmədəli xan 1859-cu ildə adyutant müavini olarkən Qacarların Bombeydə birinci işlər vəkili kimi çalışmışdır və bu vəzifədə 1870-ci ilədək, on bir il qalmışdır. 1871-ci ildə o, Gilan hakiminin müavini seçilmiş, lakin bir ildən sonra azad edilərək, Tiflis səfirliliyində Qacar dövlətinin karguzarı təyin olunmuşdur. Burada üç il çalışıqdan sonra İraqa göndərilmiş, beş il İraqi-Əcəmdə qalmışdır. Lakin yenidən Qafqaza qayıtmış, on iki il Tiflisdə qalmışdır. Mirzə Məhəmmədəli xan 1888-ci ildə Mirza Mülküm xanın əvəzinə Londona göndərilmiş və on altı il Qacar dövlətinin Londonda səfiri vəzifəsində çalışmışdır. 1889-cu ildə Əlaüssəltənə titulunu almış Məhəmmədəli xan 1906-1914-cü illərdə 6 dəfə Xarici İşlər vəziri, rəisi-vüzəra, Mədəniyyət nəziri olmuşdur. (2, s. 1, 447; 6, 111)

Əlaülmülk titulunu daşımış Hacı Mirzə Abdulla xan (?-1308/1890) Mirzə Nəbi xan Əmiri-Divan Qəzvininin oğlu, Mirzə Hüseyin xan Müşirüddövlənin qardaşıdır. İlk vaxtlar dəftərxana işlərində çalışmışdır. Bir müddət Nəsrəddin şahın Qəzvin hakimi olan kiçik qardaşının nümayəndəsi və xidmətçisi (piskarı) olmuşdur. Abdulla xan 1279-cu (1862) ildə Həmədan hakimi təyin edilmiş və Əlaülmülk tituluna layiq görülmüşdür. Sonra Şahrud, Bistam hökumətlərinin hakimi, Vəzarəti-Vəzaifin rəhbəri olmuş, dövlət binalarının maliyyə işlərinə baxmış, 1301-ci (1884) ildə Məclisi-Darülsürayi-Kəbirin üzvü seçilmişdir. Hacı Mirzə Abdulla xan Fətəli şahın nəvəsi idi. Onun anası Mahnuşəb xanım Fətəli şahın otuz altıncı qızıdır və Məhtabən xanım Qəmərüssəltənənin bacısıdır. Qəmərüssəltənə isə Abdulla xanın qardaşı Mirzə Hüseyin xan Müşirüddövlənin zövçəsimdir. Deməli onun atası və qardaşı bacanaq idilər. (2, s. 2, 294-296; 6, 112).

Göründüyü kimi Qacarlar dövrünün yüksək titullara layiq görülmüş azərbaycanlı siyasi xadimləri həm ikinci şəxs, hərbçi, həm də bu dövləti xaricdə təmsil edən diplomat kimi fəaliyyət göstərmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov Musa, Paşayev Aydin. Azərbaycan onomastikası. Bakı: Nurlan, 2005, s. 273.
2. Bamdad Mehdi. Tarixi-ricali-İran, c. 1, Tehran, 1966, 595 s.; c. 2. 1966, 585 s.; c. 3. 1966, 445 s.; c. 4. 1966, 546 s.; c. 5. 1972, 415 s. (fars dilində).
3. Daneşnameyi-Cahani-İslami. Cild 2. Tehran: Bünyadi-dairətül-maarifi-İslami, 1375/1966, s. 56 (fars dilində).
4. Etimadüssəltənə Məhəmmədhəsən xan. Əl-Məasir-vəl-asar. Tehran, Daürültəba, 1306/1888, 227 s. (fars dilində).
5. Nizamülmülk Əbu Əli Həsən. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1987, s. 127.
6. Süleymani Kərim. Əlqabi-ricali-döyüyi-Qacariyyə. Tehran: Nəsri-Ney, 1379/2000, 253 s. (fars dilində)

ТАИРА ГАСАНЗАДЕ

Институт Рукописей им. Мухаммада Физули, к.и.н.

ТИТУЛЫ ПЕРИОДА ПРАВЛЕНИЯ КАДЖАРОВ

В данной статье продолжается сведения о книге Иранского ученого К.Сулеймани «Аллаб-и риджае-и доуре-и Каджарийе (Титулы выдающихся людей эпохи Каджаров).

Становится известно, что в XIX в. во время правления Каджаров большинство высоких постов в государстве занимали азербайджанцы. Они носили так же такие титулы как Ала-ус-Салтане, Хакимваши, Хакымулмюлк, Амир-и джанг, Амири-низам, Джалал-ал-мамалик, Сардар-и кулл и др. Выдающимися государственными деятелями того периода в были азер-

байджанцы – Мирза Ахмед хан Алла-уд-Даула, дипломат Мирза Мухаммед –Али хан Алла-ус-Салтане родом из Хоя, военный министр Хусейн хан Казвини и другие.

TAHIRA HASANZADE

*Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, of Azerbaijan National of Sciences
Candidate of historical sciences*

TITLES OF THE QAJAR ERA

In the article it was discussed the Iranian scientist Kazim Suleymani “Algabi-rijali-doureji-Qajariyya” (“The nicknames of the famous persons from the Qajar Era” published en Tehran in 2000.

The author of the book provides information about Azerbaijani who lived in the 19th century in the Qajar state and occupied the top positions in the state and owned highest ranks. Hakimul-Mulk Mirza Mahmud khan, Hakimbashi (Head of Physicians) Bala Afshar the diplomats Asadulla khan Alaul-Mulk from Tabriz, Mirza Rza khan Arfauddovla, the defence minister Huseyn khan Qazvini Mushiruddovla, geographer – historian from Maragha Mahammadhasan khan Etimadussal-tana, Sattar khan Sardar Milli etc. They were famous not only in Iran, but also in Europe.

Rəyçilər: t.e.d.F.Ələkbərli, t.e.d.S.A.Məmmədov.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İstututu Elmi Şurasının 21 yanvar 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapə məsləhət görülmüşdür (protokol №01).